

SZITOKSZÓVÁ VÁLT BETEGSÉGEINK IV.: *FRANC*, *FRÁNCA*, *FRANCU* GALGÓCZI LÁSZLÓ

1. A *franc*, *fránca*, *francu* 'sziflisz' szócsalád a R. 'francia' jelentésű népnévvel függ össze, de — mint a TESz. (I. 971) írja — „keletkezésük módja más és más”. A szitokszóvá válásban is különböző módon viselkednek, közülük általános használatúvá csak a *franc* vált, a *fráncát* és alakváltozatait a nyelvjárásokban figyelhetjük meg, a *francu* pedig nem lett szitokszó, sőt a mai nyelvhasználat már nem is ismeri.

2.1. A *franc* szó eredetét tekintve a régi magyar *franc* 'francia' népnévvel azonos E *franc* népnév származékai az adatok tanúsága szerint a XV. század végén, a XVI. század elején jelentkeznek írásban (l. EtSz. és TESz.). Az EtSz. szerkesztői a következő etimológiáját adják: „klat. és hazai lat. *Franci* (több. nom. a *Francus* (occidentalis/-ból) 'franciák, die franzosen' SZENTPÉTERI, Script. rerum Hung. I. 108, 293, 306, MA³. — A származtatásra megjegyzem: Bár van kfn., úfn. *franze* 'der franzose' WEIGAND—HIRT DWb.⁵, s ebből válhatott volna a magy.-ban *franc*, mégis azt hiszem, hogy miként a klat. hazai lat. *Dani*, *Góti* stb. nevekből lett a magyar *dánok*, *gótok* stb. s innen *dán*, *gót* stb., azonképpen lett a klat., hazai lat. *Franci*ből *francok* s innen *franc*. Ezt a felfogást a 'franco-germanus' jelentésű *franc* (l.l. *franc* a.: „Francia orientalis — Franckenland — *frantzok* országa”) is támogatja, mert ez csakis a latin *Franci* több.-éből magyarázható.” (EtSz. 471—2). E magyarázathoz MELICH JÁNOS (MNY. XXXVI, 154) a következőket fűzi még: „Az 1629. évi nagy-szebeni Nomenclaturában ezt találjuk: Francia Orientalis — Franckenland — *frantzok* országa (...) A középlelatinban a franciák = Francia occidentalis, a frankok meg *Franci* orientalis. A fenti magyar *francok*: *franc* c-je alapján csakis olyan latin *Franci*, -orum alakból lehet, amely a latinban is c-vel hangzott, márpedig ez csakis az egyes genitivusban, továbbá a többes nominativusban, dativusban és ablativusban hangzott c-vel, tehát latin *Franci*, *Franci*, *Francis*, *Francis*. A jelen esetben szerintem fordítás-kor a latin többes *Franci* -i többes ragja helyébe a magyar -k többes ragot tették. Ezzel a latin népnév magyarrá vált s további történetében a magyar *leányok*: *leány* analógiájára a magyar *francok*-ból (...) *franc* (...) lett.” Ezt az etimológiát a TESz. is elfogadja.

2.2. A *fránca* 'francia' régi magyar népnévre csak származékokban vannak adatok: 1548: „izenek Bassanak *Franczay* kiral embere által es Iwnos tolmach által” (LevT. I. 51: EtSz.), 1549: „Im ez Janos dijakot ... bochattom kegelmedet az *Franczay* kiral kewetyhoz ... az *Franczay* kiral kewethy chazarral vagyon” (LevT. I. 59: EtSz.), 1554: „Az *Franczay* kiral gazdag Kiral vala... No hamar meg irac *Franczay* királnak (Tinódi: Erd. Hist. I. B. 2.: EtSz.).

Az adatok vallomása szerint itt a *Franca* 'Gallia, Franckreich' földrajzi névről van szó, s ennek lehet a köznévi változata a *fránca* 'francia'. A *Franca* 'Gallia, Frankreich' kialakulását az EtSz. a lat. *Francia* szóból magyarázza (amely maga is

a lat. *Francus* népnév képzett származéka); a klat. *-cia* végződés a magyarban *-ca* lett, tehát *Francia* > *Franca*, mint *Lucia* > *Luca* (1. EtSz. 475).

2.3. A *francu* ~ *francú*-val már kissé más a helyzet, mert ez elvonás a *francus* népnévből. Az EtSz. szerint: „Ahogy azonban a dánok: *dán* mellett van *dánus* (vö. „Dani: *Damusoc*, *Danoc*, *Dania*: *Dan* ország MA.³; *Danokat* MAGYARI István Orsz. roml. kiadta Ferenczi Zoltán RMK. XXVII. 205) *gótok* — *gót* mellett van *gótus* (...), *bavarok*: *bavar* mellett *bavarus* (...), a *maurok*: *maur* ~ *mór* mellett van *maurus* (...) stb. úgy keletkezhetett a *francok*: *franc* mellé *francus* népnév. Talán ilyen népnévből lett tulajdonnév az OKISz. 1484-es adata: Philippinus *Franczus* (Veszpr., 6, Garabonc, — *francos* a.)

2.4. Az előbb tárgyalt népnevek, elnevezések a mai magyar nyelvben az idézett jelentésekben már nem élnek, BALLAGI MÓR még szótározza őket 'francia' jelentéssel, BALASSA JÓZSEF szótárában már „kihalt” jelzetűek.

3.1. A *franc*, *fránca*, *francu(s)* a XV—XVI. századból népnévi jelentése mellett már betegségnévként is adatható: 1511: *Morbo pestifero qui franczvar dicitur* (EtSz. 472, 3. *franc* a.), 1518 k.: Harmadika, kinek a Veres *franczja* van (MNY. LV, 541), 1440: *Joannis Franczas* (Múz. Görgy: OKISz.), 1481: *Stephanus Franczas* (OL. D. 184 559: OKISz.), 1533: *Morbus gallicus: die kranckheit der frantzosen: Franczu* (Murm. 903: RMG1.), 1550 k.: *morbus gallicus: franci* (KolG1.: RMG1.).

Az adatok az EtSz. és a TESz. szerint a *morbus Gallicus*-ra utalnak, amely ez időben a *szifilisz* közkeletű neve volt, s az erre utaló *francia betegség*-féle elnevezésből alakulhatott ki a *franc* 'szifilisz', majd ennek analógiájára a *fránca* és *francu* 'szifilisz'. A *morbus Gallicus* elnevezés magyarázatát A. J. STORFERNél találjuk meg: „Uns, die wir uns hier mit Wörter befassen, interriessiert natürlich nicht die Geschichte der Krankheit an sich, sondern die ihren Benennung. Der Exkurs über den Beginn ihrer Verbreitung in Europa war notwendig, damit die Entstehung ihrer ersten Bezeichnungen verständlich wird. Damit, dass spanische Soldaten anlässlich des französischen Feldzeuges um Neapel die Krankheit verbreitet haben, begründet sich, dass man die Krankheit zunächst als spanisch, als französisch, als neapolitanisch, als sizilisch bezeichnete. In der Gelehrtensprache nannte man die rapid um sich greifende Krankheit *morbus gallicus*, *malum francicum*, *lues celtica*, *passio neapolitana*, *miserie hispanica*, und offenbar in Erkennung des Zusammenhangs mit den Entdeckungen des Kolumbus — *morbus indias*. Es ist psychologisch bemerkenswert, dass keine Nation selbst an der Verbreitung der Krankheit beteiligt sein wollte und schon in denen Namen zum Ausdruck zu bringen trachtete, dass die Gefahr für das ein heimische bodenständige Volk von bösen landfremden Elemente komme. Nationale Unduldsamkeit ergriff überall fern die Gelegenheit, den Namen eines fremden Volkes durch die Verknüpfung mit den grässlichen Übel zu entehren. Darin, dass die meisten Völker von einer französischen Krankheit sprachen, drückt sich ausserdem im besonderen, wie W. Pflug ausführt, ... der Hass und Neid gegen das politische Übergewicht Frankreichs in 16. Jahrhundert aus.” (Wörter und ihre Schicksale 341—2)

STORFER művében fel is sorol néhány elnevezést — többek között — mondánivalójának bizonyítására. A *szifilisz*-t a franciák *mal de Naples*, *mal de Sicile*, *souvenir spanischen Feuer*, *feu persan*; az olaszok *mal francese*, *morbo celtico*, *bolle francese*, a spanyolok *mal galico*, az angolok *french pox*, *spanish pocken*, *buttons of Naples*, a portugálok *mal castellano*, *mal francez* névvel illetik. STORFER véleményéhez még hozzátehetjük amit a TESz. (WARTBURG FEW. 3: 752) megállapít: „Az elnevezésnek az az alapja, hogy a franciák már a középkorban erős nemiségű emberek hírében ál-

lottak, s az európai népek a francia csapatok hadjáratainak tulajdonították a szifilisz terjedését” (I. 971, *franc*² a.).

3.2. A magyarból — egy kései adat kivételével — nem mutatható ki egy *francia betegség* szerkezet, de az idézett példák alapján nem lehet kizárni, hogy lehetett. E véleményünkben megerősítenek a következő adatok is: 1578/1979: „Igen jó az Guaiacumfa *francus*nak, de így csináld és így élj vele. Gyaluld meg vékonyan az fát. Ez gyalult fát forrásvízben főzd meg egy tiszta fazékban, mázosban, kétannyi légyen a víz, mint az Guaiacum gyalult forgácsa: két font vízben egy font guaiacumforgács. Ez(t) főtt vízben egy nap és éjjel tarts(d) áztasd. E forgácsos vizet hat óráig, harmadforrásig lassú szénnel forrald. Az kiforrott tajtékját, aki enyves, egy cserépbe szűrd, és azzal az *francia varat* kend.” (Meliusz Péter: Herbárium 31), 1617: „Az ki franciscaba megy *franciai metelt* kap” (MNyil: Irt. 184: NySz. *métely* a.) 1759: „Ezen fűnek leve hasznos a *frantziás nyavalyáknak* gyógyítására (Váli: Házi orvos szótárocská 40: M-Kossa: MOE. II. 294). 1767: „Igen hatalmazik köztünk az *frantzion nyavalya*.” (PPB1.: NySz.) 1833—36: „morbus gallicus, die syphilis, lustseuche — *francia betegség*” (Kassai II. 225.: EtSz. 476).

A példák alapján bátran mondhatjuk az EtSz.-ral együtt: „a *franc* 'szifilisz' szó a 'gallicus, gallus' jelentésű m. *franc* szóval azonos, s olyan magyar ember nevezte el elsőnek így e betegséget, aki a francia népet *franc*-nak hívta és ismerte a 'lues venerea'-nak a *francia* népnévvel jelölt nevét elsősorban a latiból, de esetleg más nyelvből is.” (EtSz. 473).

3.3. A *franca*~*fránca* 'szifilisz' szóra az idézett tulajdonnévi származékok kivételével csak igen kései adatok vannak (I. TESz.) s ez gondot okoz a származtatásban. Az EtSz. s a TESz. szerint is vagy a régi *franca* 'francia' szó a *franc* 'francia' → 'morbus gallicus, szifilisz' analógiájára vehette fel a betegségnevi jelentést, vagy jövevényszó, s vagy a németből vagy valamelyik szláv nyelvből kerülhetett nyelvünkbe.

3.4. A 'morbus gallicus; szifilisz' legelterjedtebb neve az adatok alapján (NySz.) a *francu*~*francú* volt. Eredetéről így ír a TESz.: „A *francu* talán elvonással jöhetett létre a 'francia, vérbajos' jelentésű *francus*-ból, melyet a *gyalu*: *gyalus, háború: háborús* szópárok analógiájára -s képzős származéknak foghattak fel.” (I. *franc*² a.).

4.1. A szócsalád tagjai jelentéstörténetének vizsgálatakor a *francu*-ból kell kiindulni, mert a XVI. századból — a betegségnevé keletkezésének korából — ennek jelentése a leggazdagabban adatolható: 1533: „Morbus Gallicus: die kranckheit der frantzosen: *Franczu*” (Murm: RMG1. 253), 1550 k.: „morbus gallicus: *franczu*” (Kolgl.¹: RMG1. 253), 1560 k.: „Cangrena: species morbi: alius á cancro que vt ait plivi: sanarj potest: in hoc cancer et cangrena conüent quod vtrumqué carnem exedit: nascitur cangrena non in omnibus partibus corporis sicut cancer sed in promientibus membris. i. vnqües in secreto loco: et alas et ingüina: *Franczws war*” (GyöngySz. 3709: RMG1. 253), 1570/1979: „Némelyekben penig a vér és a nedvességek ugyan megvesznek és megmérgezősülnek, hogy minden undok fekélyek és *francuk* lesznek belőle, és ha szinte elbocsájtják őket soha emberré nem lehetnek beléje...” (Heltai Gáspár: Háló 196), 1577: „Gallicus morbus: *franczu*” (Kolgl.²: RMG1. 253), 1590: „Carbunculus, Anthrax: Dagadás vag *Francu*, Elephantiasis: *Francu*, Gallicus morbus: *Francu*” (SzikszF. 161, 163, 165: RMG1. 253), 1604: „(*francu*) morbus gallicus, elephantiasis, lues venera” (MA.: NySz.).

A szótári adatokból látható, hogy a *francu* elsődleges jelentése 'morbus Gallicus' volt, s erről a korai adatok alapján (Murm; GyönSzt., Kolgl.¹⁻²) nem állapítható meg egyértelműen, hogy vajon 'szifilisz' jelentésűek-e. Molnár Albert szótára is fel-

veszi a 'morbus Gallicus'-t a *francu* szó jelentései között, s külön szerepel nála a 'lues venera' jelentés, ami már a *szifiliszre* utal. A *cangrena*, *carbunculus*, *anthrax*, *elephantiasis* magyar megfelelőjeként álló *francu* véleményem szerint inkább 'fekélyes betegség' jelentésű lehetett általában, s ebből a jelentésből szűkülhetett le a 'szifilisz'. Mint MAGYARI-KOSSA GYULA írja (MNY. XXIV, 278—9): „A *francu*-ról mellesleg megjegyzem, hogy állatbetegséget is jelentett. Tseh Márton: Lovak orvosságos megpróbált új könyvetskéje” c- könyvében (1656.) egy igen jó írt ajánl a *frantzu főreg* nevű lóbetegség ellen. Tehát az ő idejében még nemcsak a *lues venerát* vagy *syphilit* neveztek *francunak* (...) hanem a lovak nehezen gyógyuló, rosszindulatú fekélyes bőrbajait is.” E 'valamilyen fekélyes bőrbetegség' jelentés magyarázza azt, hogy Heltainál a *francunak* többes számú *francuk* alakja szerepel, s a részlet értelme szerint ez lehetett 'var' jelentésű, s egy *francu var* (1550: „Betegség, *francu var*, köszvény és minden nyavallyak (Bat: KTud. 146: NySz.)) szerkezetből tapadással alakult ki a *francu* 'var' jelentés. S ez a 'francu' magyarázhatja a *franc* etimológiájában szereplő *franc var* (1511: morbo pestifero qui *francvar* dicitur” (ETSz. 472. *franc* a.)) jelentését is: véleményem szerint itt még nem 'szifilisz okozta var' hanem 'francia var', ezt támogatja *morbo pestifero* is.

Az *anthrax*, *carbunculus* is fekélyes bőrbetegség, korabeli másik elnevezésük *pokolvar*: „Az Pokol varnak Eredetý vagyon az Verbél Ez valamely rezen a3 Teftnek ký wthý magat, a3onnal a3t megh egetý es kéréf kéréwl ege pattogza fokat ýndýth ... A3 megh gyuladath ref3 foha genýet fegge nem valto3ýk, de a3 forro faghtul megh Egwen, a3 rothadath teftnek vélgyt ký vethý Melý Onnet ký eswen, annak a3 helye Nagy melý vndok fagos Seb le3én.” (Orvk. 527).

E tünetek hasonlítanak a *francu* 'syphilis' tüneteire: „Harmadýk Specíf se es Neme legh nehe3eb, es e3 a3 *Franczu*, e33zel elé3ér vér3 es Sarga pattogza fók le3nek, a3 vak3ém3k kéréwl, a3 homlokon es a3 fevlek melleth. Annak vtanna a3 F3ben es a3 ege3 teften ký omolnak kerekdýd formara, ký3a3a3 varral o3ton be borýttatnak félwl es a3 Bérth mýnd addigh vaýak hogy a3 pattogza fókbol ... Merg3s keleweny le3en” (Orvk. 423.)

Az 'elephantiasis' jelentést is a tünetek alapján értjük, a betegség neve másutt *arábiai francu*: 1578/1979: „Az Veronica fünek vedd succusát, azaz törd meg az levelét, facsard ki a levelét, vess egy kis timsót belé, azaz Elephantiaist is, azaz *arábiai francut*, mikor az malus var az egész testet befogja, mint egy fekete bőr, ezt ha mossd véle meggyógyul.” (Melius: Herb. 173).

Más XVI. századi források már 'nemi betegség'-ről tudósítanak, s a leírások alapján itt már a *szifiliszre* gondolhatunk: 1577k.: „A3 *Franczu* nem egý3eb, hanem az Venus mýwetwl valo megh vez3es, ký fakado3 f3al es gyétrelémmel kwl3mb kwl3mb helyeken nagý kegyétlenwl magat ký vthý, es mýnth egý p3fete3h, fel daga3týa. Ennek 3er3é oka a3 Merg3s es vez3edelmes ragadas, ký az teftnek valamely re3eben elé3ér be awýk, a3t megh vndokýttýa, es onneth o3ton mýnda3 ege3 Teftre ký önttetýk es a3 kichýn ýndulatbol tamad f3bol la f3an la f3an meg3 éré3bedýk es igen el terwl, ký Nem chýak a3 lel33et3ét3eth es Nedwe f3e3eketh, de a3 teft3t es annak mýnd3n ér3s re3e3th el ýaria es a3oknak nem chýak a3 ew ýo merteklet3 f3e33eketh de vgýan a3 allathýokat is annýra el fordýttia, hogý akar mý ýo eledel33kel is helyere nem aal. Inneth o3ton f3ok rut f3agok gywle f3ý newek33nek, es vet3eknek f3ok fele Nemeý technek meg ... a3 Venus mýwetwl valo megh ve f33es, ragado es megh ve3t33 beteg f3egh, ký a3 Teft3nek nem 3abad akarattýabol sem vet3es voltabol, hanem a3 ýllete f33l 3okott leonný ... Legh ýnkab le33n a3erth a3 venu f3al valo ké33 f3wle f3wl, mert annak gy3akorla f3atul 3aporodot el a3 *Franczu* a3 emb3r3k ké33eoth, es igh o3ton egýnek fertelme f3e3etwl es tý3tatalan f3agatul a3 ege3 výlagon ým3mar el terýedet, ký a3

paraznaknak nyawalja / fagos ostorok az vr Istentwl. Ez Nyawalja gyakorta az Szjémérem tetten kezdetyk el, noha maas egyeb helyeken is azonkézben ky kezđ yndulny, az melyek ymmaran megh vadnak fěrtěztetwe. (OrvK. 422.)

E leírásból kiderül, hogy a XVI–XVII. századi adatokban szereplő *francu* jelentése már lehet 'szifilisz': 1582: „Niluan vagion, hog az lepra es *franczu* az illetesből el ragad” (Fél: Tan. 499, Decsi. Préd. 49: NySz.), 1584: „Ortzaiait elette az *frantz* vagy farkasseb” (Born: Préd. 218: NySz.), 1588: *Franczut* vele kenny es kőőzny hasznal (Frank: Haszn. K. 156: NySz.), 1628: „ketfele tisztalansagatt, Fekelies voltat kecziensegetol fogva(n) melli *Franczunak* Iteltetet, es paraznasagat is ex infallibilis circumstan(tia is) testiu(m) elegge comprabaluan ... egienlokeppen mel-tonek iteleők az elvasasztasra Hyripi Giorgiőt az megh nevezett Santus Annatol” (SzJk. 23: ESzT. IV. 408), 1668: Jobb volna meg házasesodni, hogy sem úgy fertelmes-kedni, az mellyből az *franczu* következik” (Szöll: Dáv. 48: NySz.), 1690: „Nyeresse-gűl csak *franczut* tudot haza hozni (Szentm.: TFiú 17: NySz.).

A szó e jelentésében a XVIII. században is tovább él: 1751: „... világos hogy Kékinének egyebb baja nem volt, hanem a süj ütötte ki rajta magát, engemet pen-igh arra kértek, hogy mondgyam száraz *francúnak* lenni...” (Schram. II. 393), 1755: „Gyogyitottale valaha valakit az *francú* nyavalyából? ... Igaze hogy Pap Gergely té-gedet látott volna vetni azon fakadozott kását és annak midőn meg szolított mitt mondottal? Igaz, es valoban rajta kapott kinek meg szollítására mondottam is, hogy azért vetném, hogy az *franczú*, fekelý es rih uralkodgyon...” (Schram III. 134).

4.2. A *francu* 'szifilisz' betegségnév a XIX. században a köznyelvből kiszorul, a nyelvújítás áldozatául esik, a *szifilisz* magyar neveként BUGÁT PÁL a *bujasenyv* szót alkotja meg. CzF. közli még a *francut*, de a *bujakór*, *bujasenyv* szócikkhez utasít bennünket. BALLAGI a *francu* jelentéseként a *bujasenyvet* adja, BALASSA JÓZSEF pedig kihalt szónak jelzi. A tájszótárak közül a SzamSz. közli (I. 309) 'szifilisz-es kiű-tés' jelentéssel.

4.3. A *francu* származékai közül a legtöbb adat az -s képzős alakokra van: *francus*. A származék jelentésének megállapításakor figyelembe kell venni, hogy a XVI. században nem egyértelműen nemi betegre, szifiliszre utal a szó, lehet jelentése 'fekélyes betegségben szenvedő' is; Szikszainál a *francus* jelentése 'carbunculosos, elephanticus', máshol inkább 'nemi betegségben szenvedő'. 1568: „Kiueűl szep mint a kurva, belől dőg *franczus*” (Mel: SzJán 498: NySz.), 1582: „Koszós, *frantzus*, poklos, túros emberec voltac” (Born: Préd. 218: NySz.), 1583: „Szűkseg az *franczus* es rűhes embertűl magunkat onunc” (Fél.: Tan. 499: NySz.). Az adatok szerint lehet-ne a *francus* jelentése 'fekélyes' is, bár ha elfogadjuk, hogy ugyanezen szerzőktől származó *francu* 'szifilisz', akkor itt a *francus* 'szifilisz-es'.

Egyértelműbbek a következők: 1560. „Az *franczusok* vizit holnap kezdőn innya” (Nád. Lev. 61 — „Valószínűleg guajak-fából vagy sasgaparillagyökérből készített syphilis ellen való főzet” (MNy. V, 131), 1578: „Igen jó az Guaiacumfa *francus*-nak...” (Meliusz: Herb. 163), „Ha ismét ennek lisztét kénkövel, salétrommal öszve-csinálad, minden *francus* varat, koszt, szemölcsöt és korpás koszt a főből kitisztít...” (uo.), 1584: Kappa gasparne vallasa... zabo marthonne... kesde zitkoszodni Beszgie hires kúruak... *franczus* kuruak (Kv., Tjk. IV/1. 206a: ESzT. IV. 407), 1628: „Hiripi Geórgh Deák az zenth Eccla eleöt sufficienter <kibo>cziatot utroma szerent Attes-tatiojinal, es kaptalan<tol ema>naltatot kötes levelevel meg biszonította felesége rut *Franczus* allapatiat... (SzJk. 23: ESzT. IV. 407), 1683: „Simon Mihály... *Frantzusis* leven, mellyet mindgyart az asszony meg ismert rajta” (SzJk. 189: ESzT. IV. 408),

1726: Kolosi Péter annorum circiter 30, fatetur sic: Nagy Gergely, ki nálam volt *francus* volt... (Komáromi: 365), 1757: „*Franczus* Moldovany Makarianak orvos-ságra Rfr. 1. x. 25” (Tl., Teleki Ádám költségnaplója 131: ESzT. IV. 406.)

4.4. A *francus* származék egy összetételben is felbukkan: 1745: „*Franczus fa*: lignum guajaci [(Torkos: Taxa pharmax: Kóssa Gyula: Régi magyar gyógyszernevek 20): „Neve onnan, hogy syphilis ellen használják” — írta KOSSA GYULA (MNY. V, 131); 1578/1979: „De Ligno guaiaco: Guaiacum: Francos fa: Frantsosen holtz” (Meliusz: Herb. 136)].

4.5. A *francus* továbbképzett származéka a *francússág* 'syphilis' főnév: 1568: „A parázna rut belől, azért hogy *franczussaga* meg ne tessce, öltözzetel es soc szaggal orvosollia magat” (Mel.: SzJán. 407: NySz.) és a *megfrancúsít* ige: 1568: „Ez egez világ iob reszet *meg francusitotta* es döglete az ő hamis tudomaniaual” (Mel.: SzJán. 405: NySz.) — de az adatok kis száma arról tanúskodik, hogy egyedi képzések lehetnek. A *francu* alapszó kiavulásával együtt származékai is eltűnnek nyelvünkől.

5.1. A szócsalád másik tagjának, a *franc*-nak jelentése mai nyelvünkben az ÉrtSz: szerint 1. 'Vérbaj, szifilisz' 2. (népi, régi, durva minősítéssel) 'indulatos beszédben elhomályosult jelentésű szó'. A 'vérbaj, szifilisz' jelentés a XV—XVI. századból igen nehezen adathozható, hisz az 1511-es összetett *francvar* (ETSz. 472) és az OklSz. tulajdonnévi adatain kívül egyetlen adat hozható: 1518 ö.: „Harmadika, kinek a *veres franczja* van” (Zay. Lev. t.: MNY. IV, 541). A *veres franc* elnevezés több mint valószínű, hogy nem a *szifilisz* neve, hanem valamilyen fekélyes varas bőrbetegségé, talán a *veres himlő*nek is nevezett *kanyaró* 'morbili' neve. (A *himlő* egyébként „gyűjtőneve minden heveny, lázas, kiütéses fertőző betegségnek, vagy egyéb exanthemának, a gyógyszerkiütéstől a syphilisig” (Berde: Derm. 206). Így tehát nehéz megállapítani a pontos jelentést, az első igazán 'szifilisz' jelentésű alakok pedig csak a XVIII. század harmadik harmadából valók: 1778: „a' meg rőgzett *frantzban* és súlyben, a' vérkőpés közönségesen halált jelent” (Rác S.: Orv. tan. I. 101. NSz.), 1780: „A bujádögörl, avagy *frantzról*” (Rác S.: Orv. tan. II. 78: NSz.), 1786: „azt gondolták, hogy a' katona tele van *frantzal*” (Kányi J.: Democritus I. 509: NSz.), 1792: „láttam a Papnét, Péter háza körül indulatoskodni, Szokása Szerént lármázni, azért hogy a Péter Felesége a Papné Szapullójában Szapult a gunnyáit, illyek szókkal illetet fiátt és a' Menyit: Ti *Frantz*osok, miért Szapultok az én Szapullómban, hogy engem is meg töltsetek *Frantzal*” (F. lapugy H., Ks. XLVIII/7. 15 Holgyán Joziv (18) vall.: ESzT. IV. 403), 1795 k.: „Búja-dög, *frantz*, Lues venera (Takáts R.: Told. B. r.: NSz.), 1804: Csurai Juvon... beteges, tele lévén fülei *frantzal* (DLt. nyomt. kl.: ESzT. IV. 403), 1813: „A mi Nemes Városunkban sok olyan venereanok vagynak, kik magokat gyógyítani nemis akarják voltaképp, s így már egy néhányan nyomorékok is lettenek. Közönséges palástya az illy nyavallyának a' súly — s azonba a' Nyavalya tovább is terjed... A' *Frantz* emlékezete minthogy igen unalmas, tehát jónak látnám hogy a Tek Magistratus tenne olly rendelést, hogy a súlyesek közönségesen jelentessenek bé...” (Dés; DLt. 259: ESzT. IV. 403), 1817: „a Feleségét a *Frantz* eszi Testének több részében (Brád H., Ks. 117. Vegyes ir: ESzT. IV. 403), 1840: „*Farancz* = *francz* ... buja senyv” (Gáspár J.: Füzérke 15: NSz.)

Az 1518-as adat, ahol még talán 'fekélyes betegség' és a XVIII. századi adatok közötti űrt a *francu* jelentésfejlődése világíthatja meg, ennek adatainak sokasága arra utalhat, hogy a *franc* esetleg nyelvjárási szinten élt, az orvosi terminológiának nem volt része. A szó a XIX. században kiavul betegségnévként a köznyelvből. A nyelvújítás a *szifilisz* magyar elnevezésére megalkotja a *bujasenyv* szót (Bugát Pál 1.

NyÚSz. 284—5), s ez lesz az orvosi nyelv kifejezése: 1814: „a Máréfalván és több falukban az himlő oltás alkalmával ki ütött *bujasenyv* körüli nyomozódásról kívánt jelentést a következő gyűlés elébe adja bé” (USzLt. XI. 8512: ESzT. I. 1086). CzF. felveszi még a *franc*-ot, de a *bujasenyv* szóhoz utasít bennünket, BALLAGINál *franc* = sebalakban tűnő *bujasenyv* (I. 431.), BALASSA JÓZSEF szótára kihaltnak és népiesnek jelzi. A tájszótárak szerint jelentése ’vérbaj, bujakór, szifilisz’ (SzamSz. SzegSz.) és ’szifilisz kiütés’ (SzamSz.).

5.2.1. A ’vérbaj, szifilisz’ jelentés elavulása elősegítette, hogy *franc* és nyelvjárási változata, a szó eleji mássalhangzó-torlódást feloldó *faranc* indulatos beszédhelyzetben szitokszóvá váljon.

5.2.2. Elsősorban a kedvelt átkozódó formula: „*Ögyön meg a faranc!*” (Nyr. IV, 176), „*Vigyen el a franc!*” (Nyr. V, 32), „*A fránc egye ki a balszemedet!*” (Nyr. XXIX, 585), „*Hogy a franc rágná ki a csontodat!*, *Franc egye a pofádat!*, *Franc essék beléd!*, *Franc rágja le az orrát!*” (Berde: Derm. 202). Ezeket az átkozódó formákat találjuk a mondategységként álló, elhomályosult jelentésű érzelekmifejező alakokban, amelyek indulatos beszédhelyzetre utalnak: „Te Kiriska!... mennyi bé a Kiristóf bótytyába, hoz neköm három krajczárra kirispánt —, ha nem ad, mongyad, hogy *a farancz egye meg!*” (Nyr. V. 32), „A récék tujább repültek, a fésze pedig a vízbe csobant. Na, *hogy a franc egye meg*, hogy vegye ő most ki azt a fészét, hogy ne legyen mi csak kárra kár” (Nyr. XXXII, 49), „A, *hagy a fekete fene s a franc saha evetlen ne haggya* haját, hogy megbasszankodik az vitéz úr...” (Nyr. XXXIII, 299), „Gyere csak ide, te dagadt! — kiáltotta — Hogy van ez már megint kitisztogatva” ... Add ide ezt a piszkálót ... Ha benne hagyod a rásült kokszot, fiam, akkor másnap nem tudod rendesen megrakni, s az emberek megfagynak itt a műhelyben. A *franc álljon* abba a bűdös, lusta kezembe, hogy még ezt a munkát sem lehet rád bízni! — harsogta” (Déry: Felelet⁴ II. 196), „Walter, aki a helyi volksbundisták vezetője volt... fenyegetően közelebb lépett az asszonyhoz. — Kussoljon, hallja, mert elvitetem magát. Ismerjük mi jól a vörös Iványiakat! Terézben felforrt az indulat. — Viteted ám azt a svád anyádat, te rohadék. A *franc esne belé* az ilyen emberbe. Mit akar éntőlem? (Berkési András: Siratófal 352), „Aztán látta, hogy odafigyelek, azt mondta, Öcsinek nem számít a viszontagság, később jó lesz, csak most rossz, és különben is, a gyerekeknek már elég nagy tréningje van... betegség... kórház meg effélékben, *a franc törje ki.*” (Somogyi Tóth Sándor: Gabi³ 315.).

Hasonló szerepben hiányos mondatként: „— Az ősszel Báti azt mondta, hogy ha még mindig foglalkozom a kivándorlás gondolatával, és úgy döntök, hogy elhagyom az országot, akkor Bécsben vagy Svédországban jelentkezzem az ottani Tungstramnál. De nem biztatott, hogy menjek el. Péter felugrott a helyéről. — És te azt a személtládát véded? Hát becsületes ember ez? *A franc* az ilyen rohadt alakba.” (Berkési András: Siratófal 464.).

5.2.3. Az elhomályosult jelentéstartalom lehetővé teszi, hogy érzelmileg színezett nyomatékosításra használjuk kérdésben: „Hisz’ a nem es kieddel történt, hajja! — s nem és Tiszabögön — Vaj *hová a faranczba* való — met az itt történt Dobolyban” (Csulak L.: Székely tört. 129: NSz.), „*Hun a francba* van a kalapom (SzegSz. I. 447), illetve csodálkozó fölkiáltásban: „A közeledő alak megtorpant, s állva maradt, de már olyan közel volt Lőrinczhez, hogy ez megérezte ruhája ázott savanyú posztószagát. A fiatalember nem örült jelenlétének. — *Mi a franc* — morogta a Kesztyűs —, hisz ez... (Déry... A befejezetlen mondat⁵ 519), „Az meg ahelyett, hogy húzta volna.

szidni kezdte az öreget: — *Mi a francnak ez? Minek?*” (Pető Sándor: Druszilla. Új Tükör XVI. évf., 1. sz., 16).

5.2.4. Hasonlóan nyomatékosító, érzelemkifejező jellege van az elhárítás, visszautasítás kifejezésére: 'pokol' jelentéssel: „Másnap a szakasz öt tagját, amiért nem termelték ki az előírt famennyiséget, Borzay szabotázs miatt felakasztatta. — Látod, — mondta Miticsnek Somfai —, ezért hagytam volna Dobrait a sorsára. Megvédtétek őt, helyette öt embert küldtetek a halálba. — Mi? — kérdezte Péter. — Ti. Mert ha dolgoztok, ez nem következett volna be. — Bekövetkezett — mondta Dobránszky, akit több társával együtt a kivégzettek helyére osztottak be. Az úr úgy akarta, hogy bekövetkezzék. — *Menj a francba*, te hülye prédikátor — mondta elkeseredetten egy tagbaszakadt karcagi parasztember.” (Berkési András: Siratófal 301) (Vö. „*Menjen a francba...! Szitkozódás.*” /Kovács Endre: Doroszló hiedelemvilága191/).

Az 'ördög' elhomályosult jelentéssel ugyanilyen szerepben: „— Valami idegcsillapítót adott (az orvos). — Milyen idegcsillapítót? — *Franc* tudja a nevét. Olyan kis, sárga bogyo.” (Fenákel Judit: Üldölgélnek, beszélgetnek. Népszabadság XXV. 83. sz., 6).

Szitokszói természete magyarázza a *faranc ember* 'furgangos, akadékoskodó, kötekedő, gonosz indulatú békétlen ember' szerkezetben jelzői használatát (MTSz. I. 637).

5.3.1. A *franc -s* melléknévképzős származéka a *francos*, az első adatolt jelentése 'szifilisz, vérbajos': 1633: „az Zabo Jacobne szolgálóje... mongia vala tugia az eördögh hogi Aszonio(m) mindennel le fekszik, ki *franczos* kj miczoda benne (Mv., MvLt. 291. 123a: ESzT. IV. 407), 1691—1696: „Czirkátor Mátyás Civitatis annorum 60 fatetur. Hallotta szájából Vecsei Péternének hogy több fiai is voltak az eő Attyanak, de nem tanította meg az tudományára hanem csak eőtet hogy tud-gyon *franczost*, rühest gyógyítani” (Schram I. 459), 1693: „fattya vetoo nilvan valo kuruanak szidot... *farancosnak* szidot azertis diomon kivanom” (Barátságos Hsz. HSzj; P: ESzT. IV. 408), 1756: Borbely Sarkadinak a Szegény Szakaturi *Frantzoz* ember gytására (!) orvosságra attam Rf. 1 xrs. 44” (TL. Teleki Ádám költségnaplója 55a: ESzT. IV. 407), 1813: „Sülyesek neve alatt sok *frantzozok* vagynak a' városban” (Dés; DLt. 616: ESzT. IV. 408), 1825: „A Tömlöztben volt *frantzoz* Rab Orosz András már meg-gyogyult (Dés; DLt. 7: ESzT. IV. 408).

E jelentést már csak a népnyelv őrizte meg (SzamSz.); az ÉrtSz. régies népnyelvinek jelzi, „durva” stílusminősítéssel.

5.3.2. A *franc* 'szifilisz' jelentés elhomályosulásával párhuzamosan a *francos* is elhomályosult jelentésűvé vált. E jelentésváltozást elősegíthette a gyalázkodó, becstelenítő szándékkal használt *francos* is: 1797: „a' szegény kultsárt... minden féle muts-kokkal le szidta, gazolta *Frantzoznak* kiáltozta” (Náznánfalva MT. Berz. 3.3. N 21: ESzT. IV. 408), 1819: „*Franczos* Kuruanak nevezte” (MNY. LXVI, 345), 1845: „A Madarasiné leányával Rosival öszve szollalkozott a leányom Lori, ugy Madarasinével is ki a leányomat minden féle képpen le piszkolta *francos* kurvának nevezte többek hallatára” (Dés, DLt. 502. 2: ESzT. IV. 407). E szitkozódó kifejezésekből — különösen a *francos kurva* szerkezetből — tapadással jöhetett létre a durva megszólítás: „*te faranczos!*” (Nyr. IV, 176), s itt már az eredeti jelentés eltűnt.

Hasonlóan elhomályosult jelentése a következő példákban: „Este Etédi Kűs Anti egy kicsi ládikóba zárta katonarüsztungját s minden háborús *francos* férget, s feltette a hiú szádjába. — Vesszen a zamatja, mint a berbécs bőrnek!” (Tamási Áron:

Zeng a magosság. Összes novellái 160), „Nem érdemes szomorkodni! — rikkantja hangosan az idősebb. — Az ember egyszer él ebben a *francos* életbe.” (Kopré József: Satuba Sándor apasága. Képes Újság XX. évf., 10. sz., 21). Értelmét a szitokszóvá vált *francos* befolyásolhatta, talán ’sokszor szidott, átkozott’ a jelentés.

6. A szócsalád harmadik tagjára a *fráncá*-ra igen kevés történeti adatunk van, valószínűleg csak a nyelvjárásokban élt. A ’szifilisz’ jelentésre egyetlen adatot találtam: 1763?: „a mi a *Frantzat* nézi én Isten ugj álgja meg az lelkemet hogj vaj barbj vaj más valaki annak mondotta volna... el mentem volna tsak nem híresettem volna ily gazul” (Kóród, KK. Ks. CII. 183: ESzT. IV. 403). Ha valóban *fránca* az olvasat — ez kissé kétes — akkor a szó első előfordulása e jelentéssel. A szó -s képzős változatának olvasatának olvasata szintén kétes: *fráncás* vagy *francos*: 1845: Madarasinének sok baja van velle, mert az ő leánya ötöt és leányát *Francsnak* nevezik.” (Dés, DLt. 478. ESzT. IV. 402).

A szónak — a két kétes olvasatú példán kívül — ’szifilisz’ jelentése nem mutatható ki, első írásban is rögzített adata már elhomályosult jelentéssel szitokszóként fordul elő: 1839: „Hogy a *fránca* egye meg!” (Veszprém m., MTSz. I. 637). A szó nyelvjárási változata a *feranco* ~ *feránco*, ez a szó eleji mássalhangzó-torlódást diszsimilált hanggal feloldó és a szó végén asszociatív o-zással keletkező forma elhomályosult jelentéssel csak szitkozódásban, átkozódásban fordul elő: „a *fránca* egye meg!” (Nyr. XXIX, 583), „a *feranco* egyen meg!” (Nyr. XXXIII, 243), „E · gye meg a *frán · ca*! Áj · jon bele a *frán · ca*!” (SzamSz. I. 304). Nyomatékos csodálkozást is érzékeltethet felkiáltásban: „Mi · a *fránca*!” (SzamSz. I. 309), illetve nyomatékos beletörődést is jelezhet a „Bán · ja a *frán · ca*!” Az MTSz-ben szereplő „*feránca*: rossz szellem” (Dunántúl, MNy. V, 98: I. 637 *franc* a.) valószínűleg az *Egye meg a fene!*, *Törje ki a nyavalya!*, *Egye meg a franc!*, *Viegye el a franc!* átkozódásokból elvont betegség-démon lehet.

7. A ’szifilisz’ jelentésű, *franc*, *fránca*, *francu* betegségnévről megállapíthatjuk, hogy mindhárom valamilyen módon a *francia* népnévvel van összefüggésben. Kezdetben ’fekélyes betegség’-et, ’francia betegség’-et jelentett, majd e jelentés szűkült le ’szifilisz’-re. A XVI–XVIII. század orvosi nyelvében a *francu* él, ez a nyelvújítás hatására kiavult nyelvünkéből; a *franc* és a *fránca* nyelvjárásokban élhetett, s ezek is részt vehettek a szitokszóvá válásban.

Források

- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I. Budapest, 1967.
A gyöngyösi latin—magyar szótártörődék. Budapest, 1898.
BALLAGI MÓR: A magyar nyelv teljes szótára I—II. Budapest, 1868—73.
BALASSA JÓZSEF: A magyar nyelv szótára I—II. Budapest, 1940.
BÁLINT SÁNDOR: Szegedi szótár I—II. Budapest, 1957.
BERDE KÁROLY: A magyar nép dermatológiája. Budapest, 1940.
CALEPINUS latin—magyar szótára 1585-ből. Budapest, 1884.
CSÜRY BÁLINT: Szamosháti szótár I—II. Budapest, 1935—1936.
Erdélyi magyar szótörténeti tár I—IV. Bukarest, 1977—1984.
GOMBOCZ ZOLTÁN—MELICH JÁNOS: Magyar etymológiai szótár I—II. Budapest, 1914—1944.
KÓSSA GYULA DR.: Régi magyar betegségszavak. Budapest, 1907.
MAGYARY-KÓSSA GYULA: Magyar orvosi emlékek II. Budapest, 1929.
Magyar nyelvtörténeti szótár I—III. Budapest 1890—1893.
Magyar tájszótár I—II. Budapest, 1893—1901.
MELIUSZ PÉTER: Herbárium. Bukarest, 1979.

PÁPAI PÁRIZ FERENC: Pax Corporis. Lőcse 1701.

Régi magyar glosszárium. Budapest, 1984.

SCHRAM FERENC: Magyarországi boszorkányperek I—III. Budapest, 1979—1983.

STORFER, A. J.: Wörter und ihre Schicksale. Berlin—Zürich, 1935.

SZILY KÁLMÁN: A magyar nyelvújítás szótára. Budapest, 1908.

XVI. századi magyar orvosi könyv. Kolozsvár, 1943.

**UNSERE ZU SCHIMPFWÖRTERN GEWORDENEN
KRANKHEITSBEZEICHNUNGEN IV.: *FRANC*, *FRÁNCA*, *FRANCU*
'SYPHILIS'**

LÁSZLÓ GALGÓCZI

Die Krankheitsbezeichnungen *franc*, *fránca*, *francu*, die in der alten ungarischen Sprache die Bedeutung „Syphilis“ haben, stehen mit dem Volksnamen *francia* im Zusammenhang. Alle drei analysierte Wörter bedeuteten anfangs eine „geschwürige Krankheit“, dann verschmälerte sie sich auf die „Syphilis“. In der ungarischen ärztlichen Sprache der 16.—18. Jahrhunderte war das Wort *francu* gebräuchlich, das fiel infolge der naturwissenschaftlichen Spracherneuerung aus unserer Sprache. Die Wörter *fránca* und *fráncu* sollen in den Mundarten gelebt haben. In unserer heutigen Sprache lebt nur das Wort *franc* als Schimpfwort mit verblasster Bedeutung.

**ВЕНГЕРСКИЕ НАЗВАНИЯ БОЛЕЗНЕЙ, ПРЕВРАТИВШИЕСЯ
В БРАННЫЕ ВЫРАЖЕНИЯ: IV: *Franc*, *fránca*, *francu*,
'СИФИЛИС'**

ЛАСЛО ГАЛГОЦИ

Древние венгерские названия *franc*, *fránca*, *francu* со значением «сифилис» находятся во взаимосвязи с французским просторечием. Все три изучаемые слова раньше имели значение «язвенная болезнь», затем это значение сузилось к значению «сифилис». В венгерском врачебном языке XVI—XVIII вв. было употребительно слово *francu*; вследствие обновления языка в естественнонаучной терминологии в венгерском языке оно вышло из употребления. Слова *fránca* и *franc* могли существовать в диалектах. В современном венгерском языке в качестве бранного слова только слова *franc* употребляется в завуалированном значении.